FIRAT ÜNİVERSİTESİ DERGİSİ

Sosyal Bilimler

1987
CİLT 1, SAYI 2

ELAZIĞ

Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler) 1987 I (2) 29 — 46

HARPUT ULU CÂMİ MİNBERİ

Muhammed Beşir AŞAN *

1— HARPUT ULU CÂMİ MİNBERİ'NİN TARİHÇESİ

Harput, Doğu Anadolu'da, Elazığ İl merkezinin beş kilometre kuzeydoğusunda geniş ovalara hakim, dağ ve kayalıklar üzerine kurulmuş tarihi bir yerseşim merkezidir.

Malazgirt zaferi'nden sonra Türkmen beylerinden Çubuk Bey'in idaresine geçmiş, onu Artukoğulları, Selçuklular ve Osmanlılar devam etmiştir.

Harput; tarihi gelişimi içerisinde günümüze kadar gelen birçok tarihi esere sahiptir. Bunlardan biri Ulu Câmi'dir. "Ulu Câmi'nin tarihi tartışmalı olarak 12. yy. olarak belirlenir. Tarihlemede Ulu Câmi avlusunda bulunan kitâbeden hareket edilmektedir. Kûfî ile yazılı olan kitâbe üzerinde birçok değişiklikler ileri sürülmesine rağmen 1144-1167 de hakimiyeti bilinen Fahreddin Karaarslan'ın devrindedir. Kitâbenin başlangıcında "biinşaiye" kelimesinin tartışmalı olması da ayrı bir durumdur. M.Z. Oral'ın VI. Türk Tarih Kongresinde (20-26 Ekim 1961) tebliğinde kitâbeyi okuyuşuna göre; bu 541 H. (1146) da yazılmış olan, bir takım vergilerin kaldırılması için Karaarslan'ın fermanıdır ve a) inşâ kitâbesi b) 561 H., c) vergi kitâbesi olduğunun anlaşılmaması gibi üç ayrı biçimde yayınlanmıştır 1.

Bu karışık duruma minber üzerindeki kitabe kısmen de olsa bir aydınlık getirebilir. Kitâbede "Çubukoğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı) kaydı açık olarak okunmuştur. Bu minber kitabesine göre, minberin Harput Ulu Câmi'ye ait olduğu düşünüldüğünde, Ulu Câmi'nin esas yapısının Artukoğlu Belek'in devraldığı Çubukoğulları devrine ait olabileceği söylenebilir.

Haziresi ve çeşmesi ile bir bütünlük gösteren Ulu Câmi'nin minare ve minberi şaheser bir nitelik taşır. Minâresi, genellikle Selçuklu yapılarında görülen tuğla ile bezemeli olarak örülmüştür. Pizza kulesi gibi meyillidir. Bundan dolayı çevrede "Eğri Minareli Câmi" olarak da anılmaktadır.

II— HARPUT ULU CÂMİ MİNBERİ

Minber kelimesi Arapça olup, kaldırmak ve yükseltmek anlamına gelen "n, b, r" kökünden türetilmiştir. İsm-i mekân olarak "Minber" denilmiştir. İslâm dünyasında cuma ve bayram günleri üzerine çıkılıp hutbe okunan yüksek kürsüye de bu isim verilmiştir.

---

* *Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Uzmanı*

1) ALTUN, A., *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi*, Kültür Bak. Yay. Yayın No. 264, İst. 1978, s. 30.

İlk defa Hazreti Peygamber'in ayakta yorulmaması ve dayanması için Mescid-i Saadet'de hurma ağacından bir direk konmuş, sonradan üç kademe haline getirilmiştir (2). Minber, Peygamberin vefatından sonra da halifeler tarafından kullanılmıştır. "Peygamberin vefâtını takib eden sabah, Hz. Ebûbekir hararetli bir müzakereden sonra cemaat içerisinde merasim ile Peygamberin minberine çıkmış, Cemâat orada kendisine biat etmişti. Sonraki halifeler bu an'aneye uymuşlar, valiler de vazifeye başladıkları ve ondan ayrıldıkları zaman da minbere çıkmağı adet haline getirmişlerdi (3).

Minber üzerine bir kaç görüş vardır; Bunlardan bazılarına göre, hutbe okunan yer olmakla beraber bir hükümdar kürsüsü olarak kullanılmıştır. Nitekim "Melikşah'ın Anadolu'ya Emir Bozan'la birlikte başlattığı üçüncü seferinde elde edilen Anadolu beldelerine elli kadar minber koydurduktan sonra, Emir Bozan ve Emir Porsuk ile sevkedilen orduların, Anadolu'nun büyük bir kısmını itaat altına alması, elli yerde hutbenin Büyük Sultan Melikşah adına okutulması "(4) buna en güzel örnektir.

Bu bilgilerden anlaşıldığı gibi minber; tarihte şeref kürsüsü ve hükümdarlık alametlerinden sayılmıştır. Zamanla bu âdet zayıflamış bugün, cuma ve bayram günlerinde hutbe okumak için câmilerde mihrabın sağına konulan bir aksam hâlini almıştır.

Minberler zamanımıza kadar, mermerden, taştan, ve ahşaptan yapılagelmiştir. Ahşaptan yapılan ilk minber örneği Kuzey Afrika'da hükümet kurmuş olan Eğleb Oğulların'dan İkinci İbrahim tarafından yapılan Kayrevan'daki Büyük Câmi'de görülmektedir (H.261-268, M. 875).

Selçuklular zamanında yapılan ahşap minberler sanat tarihi bakımından oldukça önemlidir. En güzelleri arasında Konya Alâaddin Câmi Minberi ve Bursa Ulu Câmi Minberini sayabiliriz.

Harput Ulu Câmi Minberi de, güzel sanat eserlerimizden biri olup, Türk sanatının zevk ve zerafetini yansıtmaktadır. Bu minberimiz vaktiyle Ulu Câmi'de, Saray Hatun Câmi'inde kullanılmış, bugün de Kurşunlu Câmi'de halâ minber olarak kullanılmaktadır.

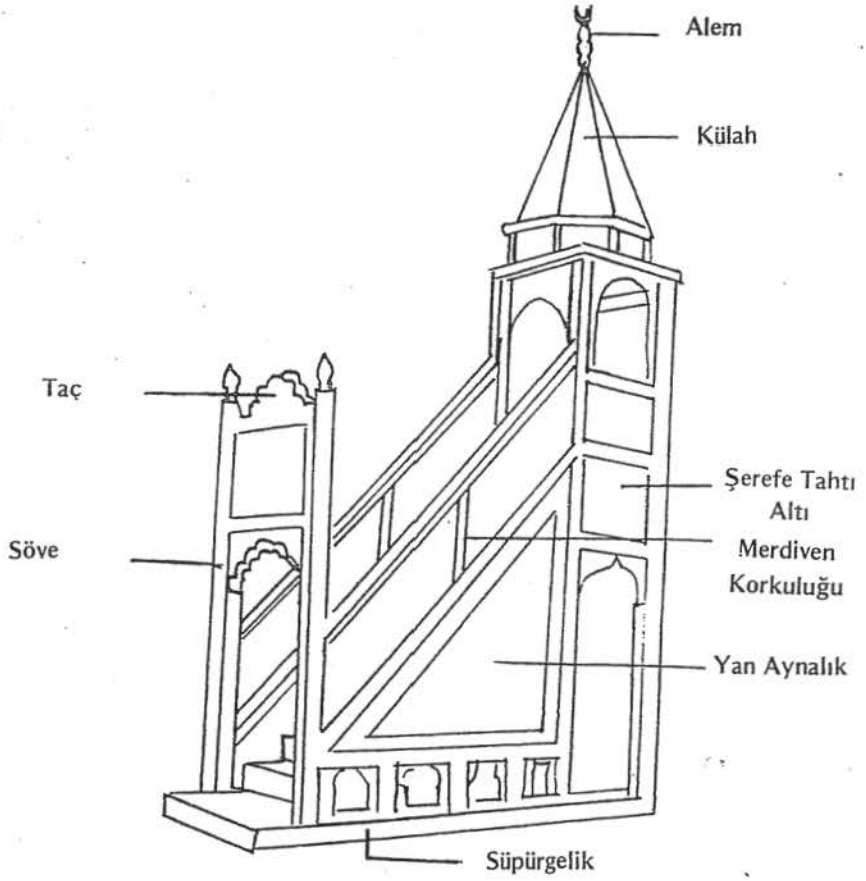
Yapı bakımından bir binberi inceleyecek olursak şu üç kısmı görürüz. (Bkz. Çizim 1)

---

2) ÖZ, TAHSİN, *İstanbul Câmileri*, Türk Tarih Kurumu, Ank. 1962 C. 1. s. 11

3) İslam Ansiklopedisi, Minber Maddesi.

4) İmad ud-din, *Anonim Selçukname* s. 57.
(TURAN, O. *Selçuklular zamanında Türk Tarihi*, Nakışlar Yayınevi, İst. 1984, s. 60).

Çizim 1 — Minberin Kısımları

1– Kapı : Yan söveleri, tacı, aynalığı ve kapı kanatlarını ihtiva eder.

2– Gövde: Merdiven, korkuluklar, yan aynalıklar, şerefa altları ve süpürgelik (papuçluk) buna dahildir.

3– Şerefe: Taht da denilen bu kısımda sahanlık, kubbe, külah ve alem vardır (5).

III – MİNBERİN YAPILIŞ TEKNİKLERİ

Selçukluların geliştirip yaygınlaştırdığı ahşap oymacılığı başlıca şu tekniklerde yapılırdı.

5) ORAL, M.Z., *Anadolu'da Sanat Değeri olan Minber, Kitâbeleri ve Tarihçeleri*, Vakıflar Dergisi, Ank. 1962, Sayı V, s. 23.

A– Oyma Tekniği (Rölief tekniği)

Bu teknikte, kesin uçlu bir kalem ağaç yüzeyini oyarak bezemeyi meydana çıkarır. Bu tür çalışmalara IX. yüzyılda Samarra'da başlanmış İran, Suriye, Kuzey Afrika'da sayısız örnekler ortaya konmuştur. Anadolu'da da bu tekniğe örnek olarak Malatya Ulu Câmi Minberi (XII. yy.) gösterilir.

B– Şebekli Oyma

Şebekli oyma tekniğinde ağaç yüzeyi bütünüyle ortadan kalkar. Böylece çevresi ortadan kalkan palmet, lotus ve kıvrık dallardan oluşan desenler uçlarından birbirine tutturulmak suretiyle çeşitli kompozisyonlar meydana getirlir. Çoğunlukla bu teknik rahle, minber ve kürsü parçaları ile korkuluk levhalarının süslemesinde kullanılmıştır.

C– Çatma Kündekari

Bu teknikte kompozisyonlar genellikle geometriktir. Ayrı ayrı kesilen üzerleri işlenmiş yıldızların ve polgonal parçaların yuvalı çıtalarla birbirine çatılması suretiyle çivi kullanılmaksızın meydana getirilir.

Bütün bu değişik mahirane oyma biçimleri Selçuklu devri ağaç işçiliğinin en büyük özelliğidir.

Harput Ulu Câmi Minberi'nde bu tekniklerden Oyma rölief tekniği ile merdiven korkuluklarının bazılarında da şebekli oyma görülmektedir. Resim 12 de görüldüğü gibi, daire içerisinde yer alan altı yapraklı bitki motifi, ağaç yüzeyi bütünüyle ortadan kaldırılmak suretiyle ortaya çıkarılmıştır.

IV– MİNBERİN SÜSLEME ELEMANLARI VE KİTÂBELERİ

Minberin süslemecilik ve Türk sanat tarihinde önemli biryeri vardır. Minberin yan aynalıkları, kapı kanatları, söveleri, korkulukları Türk yazı ve süslemesinin en güzel motifleriyle süslenmiştir.

Minberdeki palmet süslemeleri, kıvrıkdal mütifleri ve inci dizili bördürleri, göçebe Orta Asya sanatının en karekteristik özelliklerini yansıtmaktadır.

Minberin kısımlarını süsleme ve kitabelerini ayrı ayrı ele alalım.

A– Kapı

Çift kanatlıdır. Süslemeler her iki kanatta birbirini devam ettirir niteliktedir. Her kanatta, içleri kıvrıkdal motifleriyle süslenmiş birer madalyon, bu madalyonun alt ve üst ucunda iki üçgen motifi yer almaktadır. Madalyonun üstünde ve altında birer satırlık yazı vardır (Resim 2).

Kapının sağ kanadı yukarıda kıvrıkdal motifi arasında :

قراها نزهة للناظرين

"Onda okuyanlar, seyredenler için huzur ve ferahlık vardır."

Bu kanadın alt tarafında yine kıvrıkdal motifi arasında

ادخلوها بسلام امنين

"Onlara selâmetle ve emin olduğunuz halde giriniz

Kapının sol kanadı yukarısında;

بالاها مدرسة قد جليت

"Bu caminin yanında bir medrese yapıldı."

Bu kapının alt tarafında;

كتب السعد علي ابوابها

"Minber kapıları üzerindeki yazıları Sa'd yazdı."

Kitabelerin etrafında, ortasında rozet motifi bulunan sekiz şualı yıldız motiflerinin meydana getirdiği bordür yer almaktadır. (Bkz. Çizim 2) Kapının taç kısmında yirmi dört dilimli Güneş motifi bulunmaktadır. Motifin alt kısmında H. 582 tarihi vardır. (Resim 3).

Kapı sövesinin sol tarafında aşağıdan yukarıya doğru:

شهد الله انه لااله الا هو و الملائكة والوا العلم بالقسط لا اله الا

Bu sövenin karşısında ve sağ tarafında yukarıdan aşağıya doğru:

هرالعزيزالحكيم ان الدين عند الله الاسلام

تاريخ غره شهر ربيع الاول

yazıları vardır.

Kapının sol ve sağ sövelerinde görülen bu ayetler (Sure: 3 Ayet: 18, 19) dan alınmıştır. Ayetlerin sonunda "Rebi ûl-evvel ayının ilk günlerinde" cümlesi yazılmış ise de tarihin sene kısmı maalesef eksiktir.

B– Gövde

Minberin gövde kısmında bulunan her iki aynalık da süsleme yönünden birbirinden farklıdır.

Minberin doğru tarafındaki aynalık; Dikdörtgenlerin örmeli olarak birbirini kesmesiyle, ortada sekiz şualı bir yıldız motifi teşkil edilmiş, aynalık kenarları inci bordürle süslenmiştir (Resim 4). Minberin batı tarafındaki aynalık; Kenarları yiv-

lenmiş yıldız motifi meydana getiren örme desenlerle süslenmiştir (Resim 5)(6). Bu aynalıkların üç tarafında da çiçekli kufi ile yazılmış yazılar yer almıştır. (Bk. Resim 5 ve 7).

Şerefe altı panosundaki motiflere gelince, bunlar ikişer altıgen teşkil eden çokgenli görünüştedirler.

Alt panoda ise dört ayrı mütif bulunmaktadır. Bunlar;

1— Ortada sekiz şualı, kenarları birbirine eşit içiçe yıldız motifler

2— Kenarda birbirini kesen, yarım dairelerin ortasında çark motifler

3— Alt alta iki bitkinin meydana getirdiği göncalı motifler,

4— Geometrik çapraz çizgileri çevreleyen nebati süsleme motifleri bulunmaktadır (Bk. Resim 6 ve 8).

Bu bölümdeki yazılar

Minberin sol tarafındaki yazılar;

Minberin sol tarafında ve merdivenin üst korkuluğunda:

جدد هذه العمارة المسجد الجامع علي يد الامير الاجل

الرئس تاج الشارق

Alt korkuluğunda:

جمالالسياده فخرالمعالي معينالمجاهدين ابو فا عزيزي

Minberin yanı ile şerefe altı bordürünün birleştiği yerde yukarıdan aşağıya doğru:

بن امير كيا العلوي القزويني ادام الله توفيقه و طال في

العز الدايم بقاه و ادام الي المعلي

Bu yazıların Türkçesi: "Bu Câmi'in Kazvinli alevî (Hazreti Ali mensuplarından) Emir Kıya oğlu Büyük Emir, Başkan, dininin şerefi ve tacı, Sâdatın yücesi, büyüklerin iftihar ettiği mücahitlerin istinatgâhı vefa babası (çok vefalı) Azizi'llah tevfîkını devâmlı, eylesin izzet ve ikbâlinde yüksek mevkide bâkî kılsın - tecdîd etti." demektedir (7).

Minberin süpürgelik kısmında şu usta adı vardır.

عمل ابو سعيد بن اسماعيل القزويني غفرالله له و ابويه

"Kazvinli İsmail oğlu Ebü Said - Allah onu anasını ve babasını esirgesin - yaptı.

---

6) *Aynı motif Konya Alâaddin Cami'nin (H. 550 - 1155 M.) Poyraz tarafındaki örülü kapının üst kemerinde bulunmaktadır*

SARRE, Friedrich, Türkçeye Çev: UZLUK,Ş. *Konya Köşkü*, Türk Tarih Kurumu, Ank. 1967, s. 9.

7) ORAL, M.Z., Anadolu'da Sanat Değeri olan Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri, *Vakıflar Dergisi*, Ank. 1962, Sayı V, s. 36.

Minberin sağ tarafındaki yazılar

Merdivenin üst tarafındaki korkulukta;

في ايام الامير الاسفهسلار الاجل الشهاب الدين زين الاسلام

Korkuluğun alt kısmında; فباض الد . . .

. . . وله بها المله نصير الامير سيفالملوك حسام الدين هدبر

Minberin yan tarafı ile şerefe altının birleştiği bordürde aşağıdan yukarıya doğru:

جمال الامارا قتلغ بك ابن سعيد بين و كيا علي بن جبوق

بني امير المومنين حرس الله مجده و خلد الله ملكه

Bu yazıların Türkçesi: Büyük Emir, Yüce Kumandan, Dinin şahabı, İslâmın ziyneti, devletin feyyazı, milletin kıymeti, hükümdarın yardımcısı, padişahların ve dinin kılıcı, aslan ve emirlerin sevgilisi ve müminler beyinin oğulları Sa'duddin oğlu Kutluğ Bey ve Çubuk oğlu Kiya Ali günlerinde (yapıldı). Allâh onların şan ve şerefini muhafaza buyursun. Memleketlerini ebedi kılsın" demektedir.

Minberin süpürgelik kısmında ise şu ayet yazılıdır:

الملك الله الواحد القهار الله

"Bugün mülk, bir ve kahredici olan Allah'ındır." (Sure: 40. Ayet: 18) (8).

C– Merdivenin ve Şerefe Korkulukları

Korkuluklar üç köşeli sıralar halinde olup, üzerleri rozet ve yıldız motifleri ile süslenmiştir. Merdiven korkuluğunun her iki tarafında da çiçekli zemine kufi ile yazılar yazılmıştır.

Kitâbede geçen isim ve tarih:

Kitâbede geçen isimlerden Yalnız Çubuk Bey hakkında kesin bilgi vardır. Diğer şahıslar hakkındaki bilgilerin, konuya tam açıklık getirecek düzeyde olmadığı söylenebilir.

Çubuk Bey'e ait bilgilere göre; "Horasan Selçuklularından Melikşah'ın kardeşi Tutuş 1093 (486 H.) yılında Harput'u Rum'lardan almış, emirlerinden Çubuk Bey'e vermişti. Emir Çubuk H. 500 tarihlerinde vefat etmiş yerine oğlu Mehmet Harput beyi olmuştur." (9)

---

8) ORAL, M.Z., Anadolu'da Sanat Değeri olan Minberler, Kitbeleri ve Tarihçeleri, *Vakıflar Dergisi*, Ank. 1962, Sayı V, s. 38.

9) Miratü'l İber, C. 8. s. 192.

"Bu açıklamadan Çubuk'un kim olduğu anlaşılmakta ise de Kiya Ali isminde bir oğlu olup olmadığına dair bir kayıt yoktur. Çubuk Bey H. 500 tarihinde öldüğüne göre oğlu Kiya Ali'nin minberin yapıldığı tarih; H. 582 yıllarında sağ olması mümkündür." (10).

V– MOTİFLERDEKİ KARAKTERLER

Sanatkarlar eserlerinde, her motifin bir karakteri vardır. Bir anlam ifade etmek için motifler gelişigüzel alınmayıp, büyük bir dikkat ve özenle seçilmişlerdir. Sanat tarihçilerimiz, bu motiflerin bir kısmının karekterlerini tesbit edip, anlamlarını ifade etmişlerdir.

Genellikle İslâm Sanatında ve özellikle Türk Sanatında sonsuzluk ana karakteri oluşturur (11).

Selçuklular; süsleme sanatında geometrik ve nebati (bitki) süslemeyi fazla kullandıkları gibi, yazı bezemesine de yer vermişlerdir. Ancak bunların arasında ağır basan özellik geometrik motiflerdir. Denilebilir ki, Selçuklular geometrinin tüm imkanlarından en fazla istifade etmiş ve eserlerinde çok açık biçimde kullanmışlardır.

En çok kullanılan geometrik motif ise yıldız motifidir. Bu da inanış ve düşüncelerinin semavi olduğunun bir delilidir.

"Değişik yıldız şekillerini biraraya getiren örnekler; gözü bir anda hatlarına bağlayıp, akışlarına kaptırırlar. Bir merkeze bağlı oldukları ve sonsuzlukları ile karşılarındakini düşündürmeye zorlarlar... Her biri kendi başına bir yola sahip doğruların, üstün bir irade ile merkezler etrafında, belirli şekillere sevk edilmesi derin ve tevekkül ifadesi olur. Ancak bu tevekkül körükörüne eli bağlı değildir. Her defa yeniden kazanılan bir tanıyış ve idrak edilmiştir. Şahsi iradenin İlahi iradeye tabi olmasıdır." (12).

Geometrik motiflerden başka, nebati motiflerden de ençok Rumi, Palmet ve Rozet motifleri kullanıldığı görülmüştür.

"Harput Ulu Câmi Minberinde kullanılan palmet süslemesi, kıvrıkdal üslubu, göçebe Orta Asya sanatının en tipik örnekleridir ki Halife Mutasım zamanında, Türklerin kurmuş olduğu Samarra kentinde 1. Dünya savaşından önce ve sonraki araştırmalarda meydana çıkarılan buluntular içerisinde bu motiflerin örneklerine

---

10) ORAL,M.Z., Anadolu'da Sanat Değeri Olan Minberler, Kitabeleri ve Tarihçeleri, *Vakıflar Dergisi*, Ank, 1962, s. 38.

11) DEMİRİZ, Y., Anadolu Uygarlıkları Ans. Anadolu Türk Sanatında Süsleme ve Sanatlar, Görsel Yay. İst. 1984, C. 5, s. 882.

12) ÖGEL,S., *Anadolu Taş tezyinatı*, Türk Tarih Kurumu Ankara. 1966. s. 129.

rastlıyoruz. Orada bu motifler; alçı kalıplara yapılırken burada ahşap üzerine yapıldığını görüyoruz. Bilhassa inci bordürler göz kamaştıracak kadar güzelliktedir. Orada olduğu gibi, Harput Ulu Câmi Minberinde de IX. asır İslâm Sanatındaki Orta Asya özelliklerini görmek mümkündür." (13) (Resim 11).

Kullanılan bu tür bitki motifleri ile de; organik dünya ve bağlı bulunduğu tabiat üstü kanunların ifadesi olarak kullanılmışlardır.

Kıvrık dallı zemin üzerine kufi yazı ile "Besleme-i Şerîf" in yazılması; hayalî nebatlarla cennet bahçesi tahayyül edilmiştir. Bu da zenginlik ve çeşitlilik içerisinde birliği ifade etmiştir.

Kitabelerde yazılı olan Kur'ân ayetleri; anlamları itibariyle sert olmayıp, daima Allah'ın rahim (esirgeyen ve bağışlayan) oluşunu hatırlatan yumuşak bir hava içerisindedir (14).

V– SONUÇ

Motiflerin karakterleri, sanat tarihimiz bakımından önemli özelliklerdir. Çünkü; sanatlar onlarla, ait olduğu toplumun değerlerini - inancı, düşünceyi, örf ve âdeti - yansıtmaya çalışmıştır. Onları, işlerken, mahirane uslubunu en güzel biçimde kullanmıştır. Sanatkarın motifleri seçmede ve işlemede asıl amacı bu olmuştur. Nitekim 18. yüzyıla kadar toplumun aynası olmuş, onun değerlerini yansıtmıştır.

Fevkalâde bir ustalığın azamî bilgiye, tecrübeye dayandığı bir gerçektir. Abanoz ağacından yapılan bu minberde de, sanatkarın zekasını ve yaşadığı cemiyetin özelliklerini safha, safha bizlere okutmaktadır.

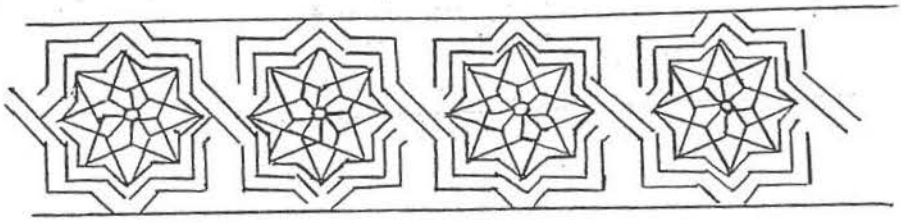
Türk sanat tarihimizde. Harput Ulu Câmi Minberi gibi sayısız eserler vardır. Türk'ün zekasını, hayat anlayışını en güzel ifade eden şüphesiz ki eserleridir.

Türk kültür ve sanat tarihi içerisinde mümtaz bir yeri olan Selçuklu ahşap işçiliğini, kullanılan motifleri, ve karekteriyle Harput Ulu Câmi Minberi örneğinde bir derece de olsa ifade etmeye çalışılmıştır.

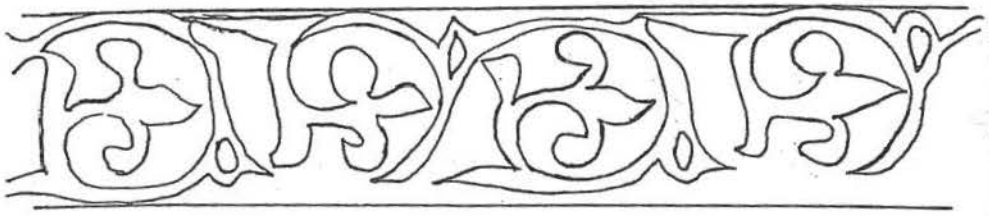
Harput Ulu Câmi Minberi gibi, sanat tarihimizde daha birçok şaheser nitelikte eserlerimizin, incelemeye ihtiyaç duyulduğuna şüphe yoktur. Bu bakımdandır ki, bu eserlerimizin korunması, tarihi bir görev olarak sayılmalı ve bu hususdaki çalışmalarımıza hız verilmelidir.

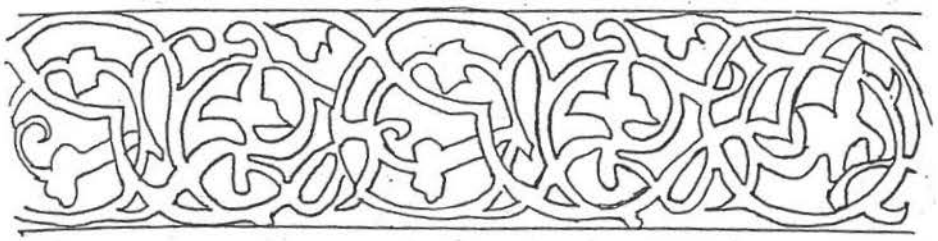
13) AKÇAY.İ., Harput Ulu Cami, *Fırat Dergisi*, Elazığ 1966. s. 130.
14) ÖGEL,S., *Anadolu Taş Tezyinatı*, Türk Tarih Kurumu, Ank. 1966. s. 130.

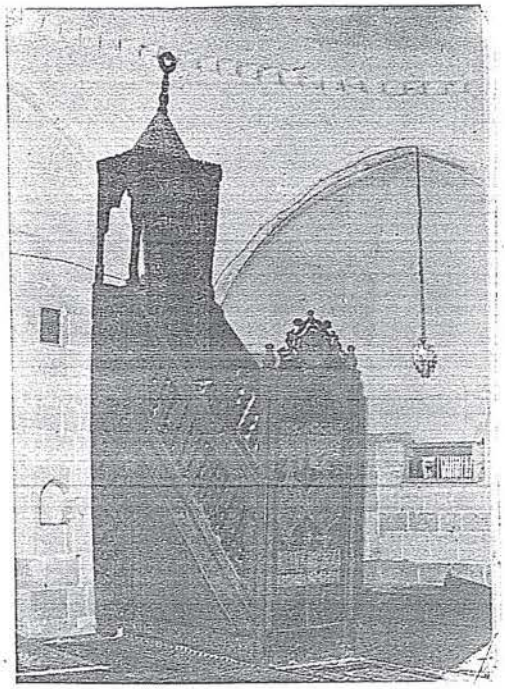
Çizim 2 — Ortada rozet bulunan simetrik yıldız motifi

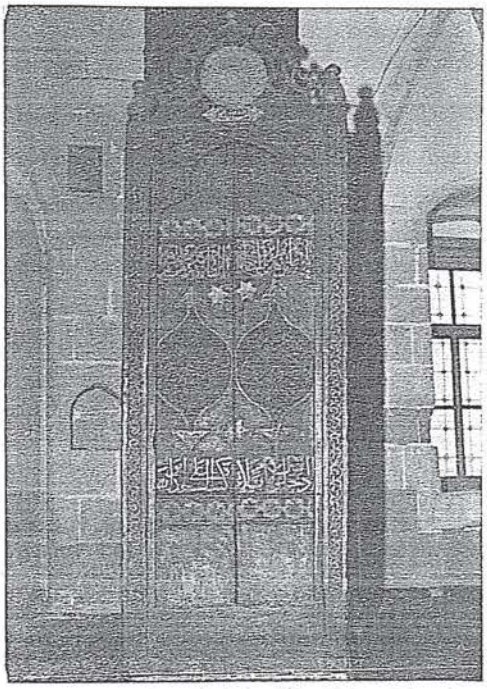
Çizim 3 — Basit kıvrık dal bordürü

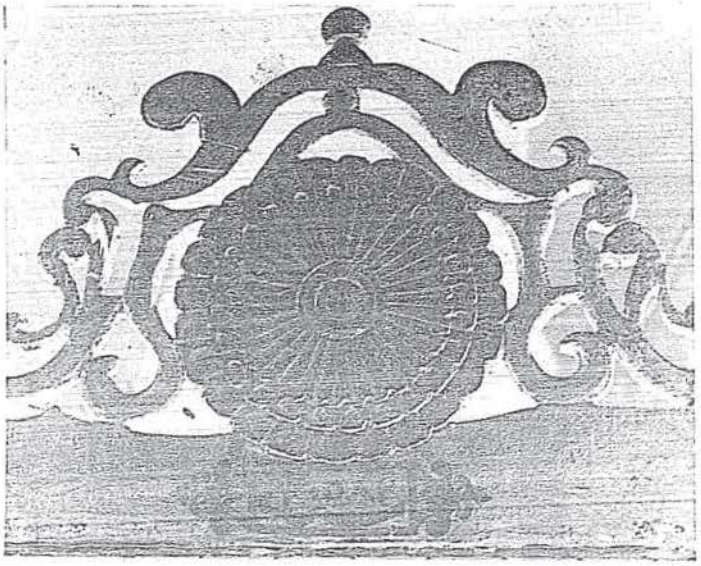
Çizim 4 — Simetrik kıvrık dal bordürü

Resim 1 — Minberin genel görünümü

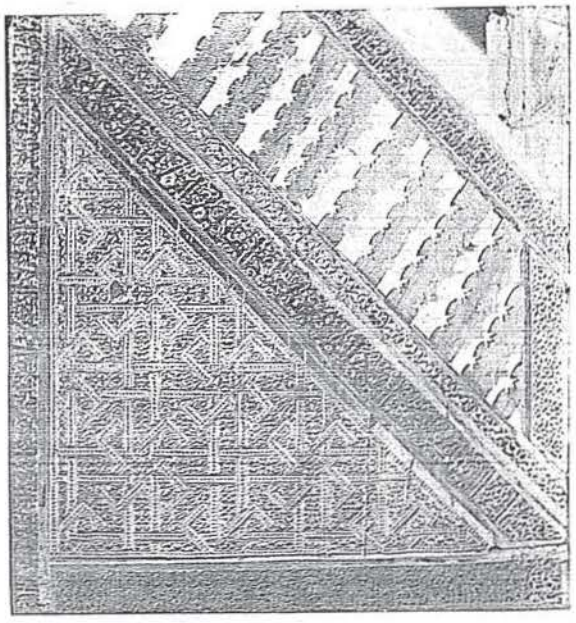
Resim 2 — Minber kapısının görünümü

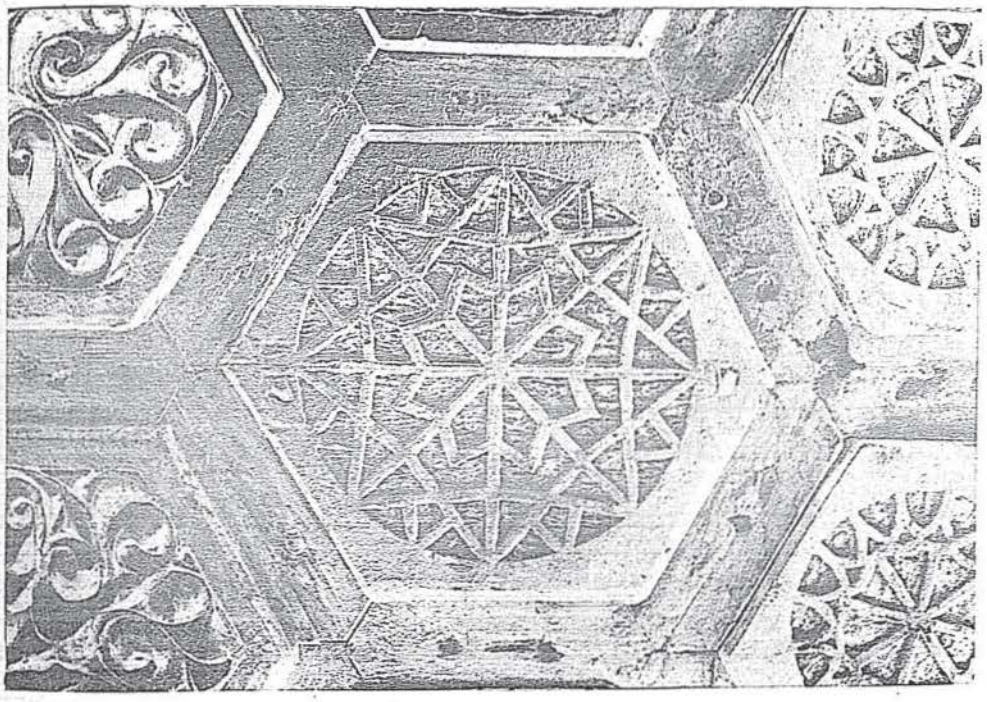
Resim 3 — Minberin taç kısmındaki güneş motifinin görünümü

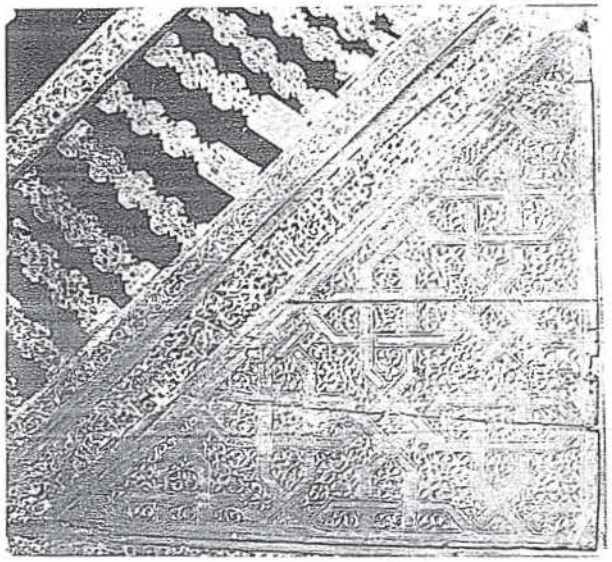
Resim 4 — Minber kapısındaki simetrik yıldız motifinin görünümü

Resim 5 — Aynalığın mihrab yönünden (batı) görünümü

Resim 6 — Şerefe altı panosundan geometrik motifin görünümü

Resim 7 — Aynalığın doğu yönünden görünümü

Resim 8 — Şerefe altı panosundan nebati süslemeye örnek bir motifin görünümü

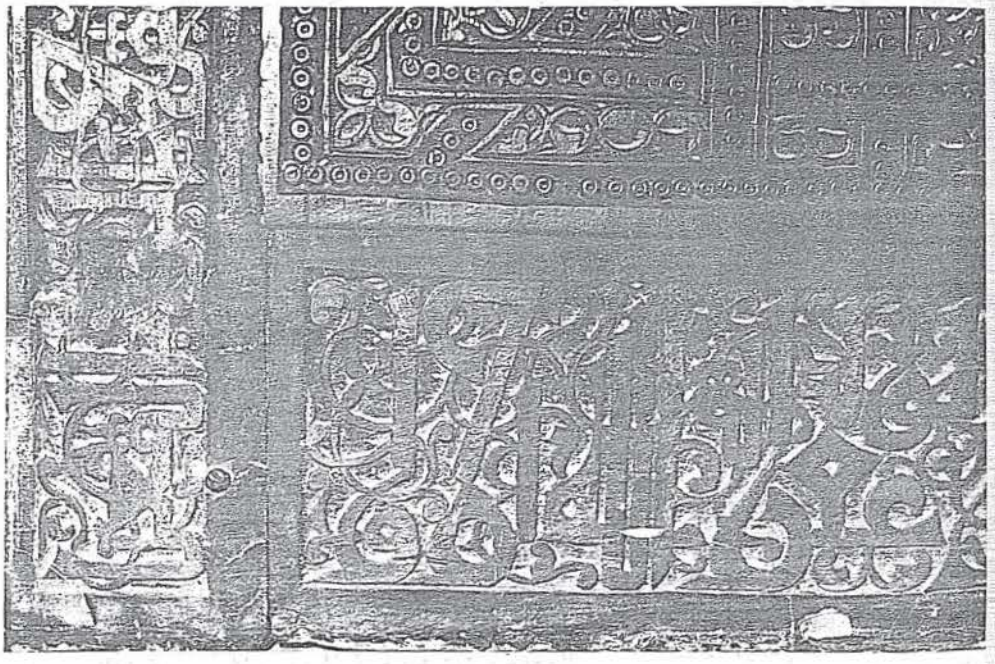
Resim 9

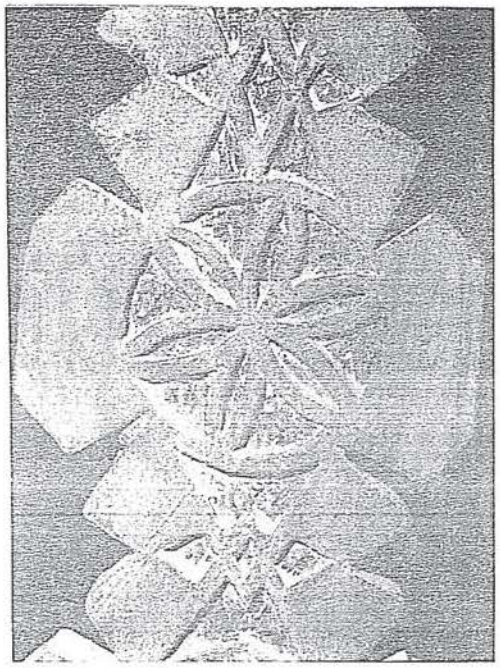
Resim 10 — Kıvrık dal motifle işlenmiş zeminde "Besmele" yazısı (iki parça halinde)

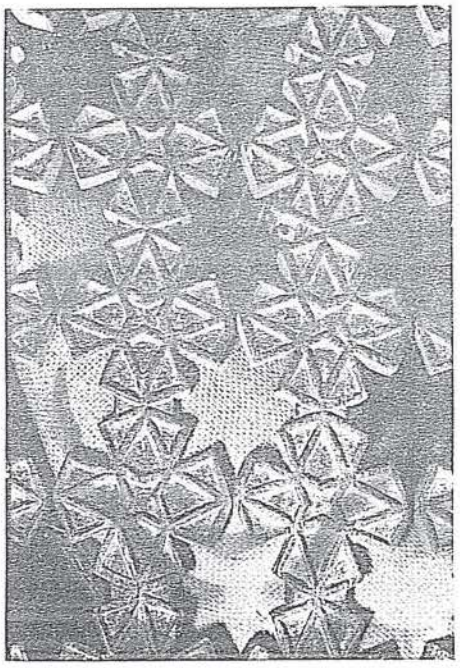
Çizim 5 — Bir korkuluktaki motiflerin görünüşü

Resim 11 — Minberde kullanılan inci bordürlü süslemeden görünüş

Resim 12 — Merdiven korkuluklarında oyna işinin yakından görünümü

Resim 13 — Merdiven korkuluklarının süslemesinden örnek